

TUDÁSSZOCIOLÓGIAI KÍSÉRLET EGY TÖRTÉNELMI KORSZAK IDEOLÓGIÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A Jogi kori Acta 1985-ös számában rövid összeállítást közölt azokból az ideológiai szövegekből, melyek az 1952-ben hozott büntetőjogi ítéletekben találhatók. Az ítéleteket a munkafegyelem megsértőivel szemben hozták. A szövegeket 1986-ban tartalomelemzésnek vetettük alá (melyre a MTA–SOROS Bizottsága anyagi támogatása folytán nyílt lehetőségünk) s ennek során közelebb jutottunk a – már közzétett – szövegek belső jelentésének megfejtéséhez. A következőkben az ideológiai szövegek tudásszociológiai elemzésével megkíséreljük elhelyezni a „büntető-ideológiai mechanizmusok egészében.

Az ideológiák világképének elemzése alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, a társadalomszervező, hierarchikus uralmi formákat létrehozó bürokrácia világlátása motiválta és „alkotta meg” az ideológia szövegeit. A piac lebecsülésének, a központosított újraelosztás dicsőítésének érveivel olyan megállapítások kapcsolódtak, amelyek az autonóm és kollektív munkáscselekvések, érdekképviseletek és társadalmi érdekérvényesítő magatartások kikapcsolását, negligálását támasztották alá. Így a társadalmi cselekvések porondján az állami szervező és tervező bürokrácia maradt az egyedüli szereplő. Ez az ideológiai rendszer semmiféle más kreativitás elismerésére nem nyújtott „logikai” teret.

A társadalom aktív tényezője, a nagy racionális mű, a Terv lett az egyetlen társadalomszervező érték.

A terv a racionális harmónia biztosítója, a társadalom racionális vezérlésének, a célracionális magatartások biztosításának eszköze és alapja. E szempontból az ideológiai szövegek „kettős természetűek”. A célracionális előrelátásra, a tudományos megállapításokra (tudományra, tudásra, de még nem technológiára) épülő ideológiai érvek egybekapcsolódnak a tradicionális ideológiai értékrendszerekből merítkező politikai érvelésekkel. (Kapitalizmus – rossz. Szocializmus – jó.) Bár az ítéletek szövegkontextusaiban az „új ideológiai tudás”¹⁾ csak csiraformájában lelhető meg, a sztálinizmus ideológiai rendszerében a tudományos racionalitás dicsőítésének, a társadalom tudományos- és nem politikai, azaz, konfliktusmegoldásokon keresztül vezető-irányításának felmagasztalása fontos szerephez jutott.²⁾ E gondolkodásmód a kelet-európai társadalmak ipari elmaradottságából származott, pontosabban, a lemaradást, a felzárkózás behozni kívánó fejlődés technika kultuszából. Sikeresen találkozott e törekvés a polgári ideológiák korai, az eredeti tőkefelhalmozást alátámasztó, racionalizmusával, valamint a szocialista ideológiákat minden formájában jellemző evolucionalizmussal.

A technikai-tudományos racionalitásra hivatkozó értékrendszer beépült az etikai-morális-politikai értékekre és normákra utaló ideológiai axiómák közé. A beépülés

azonban nem mellérendelődést hozott, hanem alárendelődést. Így az ideológián belüli primátust a hagyományos ideológiai értékösszefüggések hordozták.

Ennek következtében a kapitalizmust, például meg kellett fosztani a technológiai fejlődés (és egyáltalában a fejlődés) lehetőségétől és a racionális társadalomvezérlést is egyedül a szocialista társadalomnak kellett tulajdonítani.

A terv racionalitása önmagában egy politikától mentes racionális mezőt jelnetett. Politikától mentes mező természetesen csak abban az értelemben létezik, hogy a politikai uralom adott rendjére utalás *eltűnik* a terv belső összefüggéseinek racionális logikája mögött. A politikától való megfosztás – amely az „új ideológiai rendszer” sajátossága – végbe is ment, meg nem is, mivel a politikai ideológiák hagyományos értéktételezésére való utalások a racionális terv előírásait beiktatták a politikailag értéktételezett világba.

Az ötvenes évek ideológiai rendszerének „kettős természete” magában hordja a lehetséges továbblépés irányait is. Vagy a technológiai, tudományos (ideológiai értelemben felfogott) fejlődés központba állítása, vagy a történeti-morális értékek kiemelése. A Nyugat-Európai történeti fejlődésben a modern politikai rendszerek ideológiai kifejezési formája megváltozott, és egy sajátos ideológiai rendszert alkotott meg a politikai hatalom/uralom legitimációjának biztosítására. Az „új ideológia” a maga technikai „racionalitásában” túlmegy a tradicionális ideológiai érveléseken. A Kelet-Közép Európai fejlődés is hasonló váltásokat teremtett, azonban a váltás eredményeképpen kialakuló ideológiai rendszert egy tradicionális politikai ideológiai keret ötvözte egybe. Tradicionalizmuson ebben az esetben a politikai uralmokat biztosító különböző ideológiák modernizáció előtti képződményét értjük. (Például: a vallásos hitszerűség megőrzése a forradalmár etikájában.)

Az általunk vizsgált ideológiai rendszer „kettős természete” elemzésének még nem értünk a végére. Az előbb jellemzett összefüggések egy másik oldalát szeretnénk bemutatni, nevezetesen a harmónikus világkép első pillanatra koherensnek látszó logikájának töréseit. A harmónikus világkép nem jelent homogén, egymással harmónizáló kijelentéssorozatból felépülő ideológiát. Valójában több ideológiai rendszer rejtőzik ebben a homogén egységben. Egyfelől a célracionális-tradicionális ideológiai rendszer, másfelől az ideológia-utópia kettőssége jellemzi az ideológiai struktúrát, természetesen az ideológia dominanciája mellett.³⁾ E kettősség okát abban látjuk, hogy a politikai uralomgyakorlás ideológiai követelményei az addig utópia alakjában meglévő értékvilágot a maguk képére gyúrták át, azaz, „megszüntette megőrizték”.

Az ítéletek szövegei erről a problémáról a következőket árulják el.

Mind az ideológikus, mind az utópikus elemek definíciójánál a K. Mannheim által kidolgozott meghatározásokból indulunk ki.⁴⁾ Olyan szituációt vizsgálunk, amelyben az utópia bizonyos típusa felszívódott az ideológiai szerkezetbe, és a kijelentések analizálásával még rekonstruálható és megragadható mindkét tudásforma. Az utópia azért, mert még *mozgósító erő*, mivel a fennálló világgal szemben még hordoz nemvilági ígéreteket. A fennálló létet robbantani akaró szándék kinyilvánításával az adott ideológiai rendszer utópikusnak állította be magát. Valójában azonban az utópikus elemeket súllyesztette a fennálló rend védelmében működtetett ideológia szerkezetébe.

Az ideológiai szövegek ítéletekbeli formájában a jövő ígéret tudományos érveiből csak a morális-etikai töltet maradt meg. A szocializmus jövőbeli berendezkedése, a vi-

lág majdani eljövendő felépülése, az utópia egyéb ígéretei a boldogság beigérésére redukálódtak. A *boldog jövő* a megígért cél, a hangsúly a hozzá vezető eszközökre tevődött át, a jövőt megvalósító tervre. Terv viszont van, létezik, így a fennálló és az ígért jövő *egybecsuszott*, összekapcsolódott, a jövő utópiája a fennálló védelmezőjének szerepére korlátozódott. Az utópia értékrendje a fennálló intézményeket vonta be a dicsőség fényével.

Az utópikus tudat maradványai a történelem időátélésében, a történelmi folyamatok – chiliasztikus – időfelfogásában élnek tovább.⁵⁾

Ebben az élménymezőben a jelen van valóságos, mivel a jövő a boldogságígéret terrénuma. A múlt ugyanakkor biztosan rossz, mivel a múlt azonos a kapitalizmussal. A jelen a múlt-jövő között fekszik, *átmenet* a múlt és a jövő között. A cél elérésének első stádiuma, a jövő első állomása, de *még nem* az értékek birodalma. A jelen intézményeinek – megsértése – lásd elítélteink – azért veszélyes, mert a jövőt veszélyeztetik.

A jelen amorf állapotként történő felfogása és jelentőségének lebecsülése a konkrét folyamatok valóságának értéktelenné nyilvánításával a társadalomszervező bürokrácia számára szabadította fel a történelmi folyamatok időszilipjét. A „Csak a jövő számít” elvből szervesen következik ugyanis az a gondolat, hogy a jelenben ható tendenciák és viszonyok, emberek és értékek *nem* számítanak, lényegük és létük szabadon megváltoztatható, sőt a jövőt előkészítve *meg kell ezeket valakinek* változtatni.

A mannheimi elemzések bebizonyították, hogy a chiliasztikus tudat szervesen beépült a szocialista-kommunista utópiába. A koherens chiliasztikus tudatstruktúra azonban az ötvenes évek ideológiailag felszívott utópikus tudatrendszerébe megtörik, hiszen a fennálló – adott-struktúra – mint a jövő eszközrendszere, intézményeinek védelmére a chiliasztikus tudat értékvilága már nem elegendő.

A struktúra- és intézményei – védelméhez az ideológiai rendszer mind a liberalizmusból, mind a konzervativizmusból merítkezik.

A liberalizmus a távoli jövőbe orientált szabadság és boldogság birodalmának eszméjével, a racionális harmónia értékével, a konzervativizmus a meghatározottság és strukturális determináltság történelmi folyamatának hitvallásával maradt fenn a szocialista-kommunista utópiában. E rendszerbe integrálódott a chiliasztikus tudat társadalmi aktivitás és időfelfogása is.

Az elítéltek ellen mozgósított érvrendszerben az egyértelműség, a történelmi tapasztalatok olyan típusú bemutatása, amelynek értelmében a jövőhöz a *fennállón keresztül* vezet az út, mutatják a strukturális determináció elvének dominanciáját.

Az utópikus elemek az ideológiai szerkezeten belül fejtették ki hatásukat. Meg kell állapítanunk, hogy a mannheimi *totális* ideológiafogalom gyakorlati kiépülésével és hatásával állunk szemben.

Az ideológiai logika belső reflexiói ugyanis tagadják *minden általunk ellentétként bemutatott társadalmi csoport ideológiai képességét*. Az ellenfél kártevő, elmara-dott, vagy nem érte el a felvilágosodás (öntudat) azon fokát, amely az öntudatos csoportok ideológiájának elfogadásához szükséges. Az ideológiai tudat csak az öntudatos csoportnak jut osztályrészül.

Másfelől, az *ideológiai reprezentációra képtelen* ellenség magatartása, hibája, akadályozza a fennálló struktúra jövő ígéretének megvalósítását. Mivel a jövő csak az öntu-

datos csoport ideológiája által biztosított értékek alapján lehetséges, ezért — mondja a szöveg — *nincs más út és nincs más ideológia, mely igaz és helyes lenne*. Éppen az a következtetés jellemzi a *totalis* ideológiafogalom ideáltípusába tartozó ideológiai rendszereket.

Mannheim szerint ezek: „... az ellenféltől elveszik a helyes gondolkodás lehetőségét, amikor annak tudatstruktúráját, mégpedig egészében, diszkreditálják”.⁶⁾

Az ellenség a világrend *adottságát* támadja. Terv, Állam, Gyár, Szocializmus, léteznek, vannak, az axiomatikus kijelentések ezen intézmények tényét rögzítik, nem pedig azok állapotát, minőségét, jellegzetességeit.

Az adottságok tényének védelme — párhuzamosan az időélmény jelen pillanatának száműzésével — az, mely az adott ideológiai rendszert a konzervatív gondolkodás elemeinek felszívása felé lendíti.

A konzervatív, struktúra védő gondolkodás jelenlétére már a szóhasználat, a nyelvi kijelentések is utalnak. Valamilyen „szisztematizált” rend (Rendszerezett Rend-Mannheim) kifejezésének nyelvi kísérletét érhetjük tetten. E „Rend” zavaró tényei az elítéltek magatartása, viselkedése szubjektív-struktúrán kívüli — motívumokból fakadó elhatározásai. E magatartások *ténye* — mondja az ideológia — e struktúrák működéséből *nem* következik. Csak ellenséges cselekedet lehet a struktúrákat veszélyeztető deviancia. Az intézményrendszer adott, s mivel az, jól működik.

Az ideológiai értelmezés a politikát e *struktúra működtetésének képességére redukálja*, így a politikát lényegében az igazgatással azonosítja. A politika nem az érdekközeütközések kihordásának terepe, az érdekképviselőt színtere, hanem az intézményes rend állandóságának biztosítója. E tudás az igazgatás tudása. Mannheim szerint a politika közigazgatássá redukálása a konzervatív gondolkodás egyik lényeges tulajdonsága.⁷⁾

Mannheim a konzervatív gondolkodásról írott művében a politikai konzervativizmust megkülönbözteti a tradicionalizmustól. Egy „objektív szellemi struktúraösszefüggésbe” ágyazza bele, míg a tradicionalizmust pszichikai irányultságúnak tekinti. A konzervativizmus — írja Mannheim — egy olyan meghatározott történelmi és szociológiai szituációban születik, melyben a strukturális integrációk problémáinak megoldatlansága dominál.⁸⁾ A növekedés okozta társadalmi feszültségek kiéleződése, a különböző rétegekben megjelenő szociális konfliktusok egymással szemben futó megszerveződése, a társadalmi differenciálódás előrehaladása azok a főbb tényezők, melyek a konzervativizmust szülő integrációs zavarokat előidéznek.

A konzervativizmus általunk használt fogalma — miképpen Mannheimé sem — nem érték fogalom, másrészt nem zárja ki azoknak a tudatstruktúráknak jelenlétét, hatását, amelyek a valóság — világ — *megváltoztatására* irányulnak. Sőt a konzervatív reformizmusra ismét csak egy sajátos világitás és valóságkép jellemző. E világszemléletben a valóságosan létező intézmények elismerése és megkérdőjelezhetetlensége mellett a napi teendők listája adódik meg. Az általunk elemzett ideológiában nemcsak a világ adott és létező tényszerűségeinek kiemelése fogalmazódik meg, hanem a mindennapi magatartások kívánatosnak minősített sora is.

Igy a munkás kötelessége a munka, (dolgozik ige gyakori alkalmazásával meghatározott kívánság), az adott keretek között végzendő napi feladatok pontos és megfelelő teljesítése. A helyes dolgozói magatartás központi eleme az adott rendszer fenn-

tartása és előírásainak végrehajtása. A fennálló világba történő adaptáció kap etikai nyomatékot, míg a struktúrák működéséből nem következő magatartások – jaj az olyan kreativitásnak, mely innovációt kíván – nem kívánatosak.

Az ideológiai fogalomrendszer számos – és itt nem elemzett összetevői közül egy jellemző tulajdonságot szeretnénk még kiemelni. Ez az általunk elemzett totális ideológiai rendszer *relacionista jellege*.

„A relacionalizmus csak azt jelenti, hogy *minden értelmi elem egymásra vonatkoztatott* és egy bizonyos rendszerben egymás értelmességét kölcsönösen alapozzák meg”⁹⁾ – írja e problémáról Mannheim.

A szöveges ideológiai részek bemutatásából láttuk olyan ideológiai rendszerrel van dolgunk, melyben a valóság adottságait felölelő nyelvi formák *egymásból* táplálkoznak, s így egymásra utalva nyerik el magyarázatuk és létük végső értelmét. A fogalmak egymásba oltottsága a relacionista ideológia tipikus jellemvonása. A relacionalizmus a koherencia egyik biztosítója, még akkor is, ha az ideológiai elemek koherenciája az adott ideológiai rendben képviselt több ideológiai típus miatt csak nehezen, esetleg az ellentéteket alapjainak tartó logikai rendszer segítségével biztosítható. A relacionalizmus és koherencia, melyek a szisztematikus világképek elengedhetetlen kellékei, az elemzett ideológiai rendszer hatásának eléréséhez azért is szükséges, mert „... olyan csoportoknál, ... melyeket nem elsődlegesen az életközösség forraszt össze, hanem a rokon strukturális helyzetből konstituálódnak, csak erősen teoretizáló elem biztosíthatja az összetartást... Így egy racionalizált történelemkép szociálisan összekötő faktor térben szétszórta csoportok számára és összekötő láncszem a nemzedékek sora számára, melyek folyamatosan rokon társadalmi helyzetekbe nőnek be”¹⁰⁾

Egy tagolt, differenciált társadalomban, melyben az ideológia által befolyásolni, integrálni kívánt társadalmi tér rendkívül heterogén, a Mannheim által leírtakat feltétlenül érvényesnek tekintjük. Az elítélteket – homogén szituációjuk ellenére – heterogén csoportrendszerbe tartozóknak véljük, olyan heterogén társadalmi térben elhelyezkedőknek, melyet a társadalomra veszélyesség megállapításához az ideológiának egybe kell fűznie, valamilyen sajátosan azonos léthelyzetre kell visszavezetnie. A homogén csoporttudat kialakítása a relacionista, az egymásba fűződő logikai állítások használatával, a közös sors hangsúlyozásával lehetséges.

Mielőtt az adott ideológiai rendszerben megjelenő tudásstruktúrákat vizsgálnánk, ki kell tévünk a programideológia-állapotideológia kérdéskörére.

A programideológia tengelyében a jövő és ellenségkép áll.¹¹⁾ Célja a politikai törekvések igazolása, s ezek legitimitását a célok felől kiinduló, közelítő logikában biztosítja.

Az elemzett szövegek direkt módon nem utalnak arra, hogy egy programideológiai rendszer elemei lennének. Míg ugyanis a programideológiák a „fennálló állapotok kritikájaként”¹²⁾ kerülnek kifejtésre, eseteinkben a fennálló kritikájára nem kerül sor. Pontosabban fogalmazva, a fennálló állapotok kritikája a múlt kódéba vész, mert a kapitalizmus kritikájával azonos (éhség társadalmi). A fennálló állapotok másik részét, a szocialista valóságot viszont, mint adott állapotot, a jövő felől (annak etikai ígéretei felől) *igazolják*. Az időátélések síkjának elmosódott mezsgyéjén elveszett a tájékozódási pont. E programideológia a múltból alkot jelent, s mivel a kapitalizmus még (1952-ben is) fennálló állapot, így a kapitalizmus kritika a jelen (múlt?) kritikája is.

A programideológiák pozitív programja a jelen kritika elemein keresztül bontakozhatna ki, csak erre vonatkoztatva lenne értelmezhető. A jövő felől szerveződő nézőpont is kutyaszorítóba kerül, mivel annak az ötvenes évek kemény kritikáját kellene tartalmaznia. Az elítélt így nem lehetne bűnös, mivel a fennállót kritizálja, ergó a jövőt is előkészíti. E paradoxonok elkerülése miatt az ideológiai mechanizmus inkább a kapitalizmus = jelen azonosítás érvéhez nyúl vissza, kiemelve a magyar = szocialista valóságot a történelmi folyamatok síkjáról.

Ezt követeli meg a jogalkalmazás és jogértelmezés is. A jog a fennállót védi. Az ideológiai érvelések tengelyébe tehát a fennálló védelmének kell kerülni. Úgy kell mindezt elérnie, hogy a valóságos viszonyok állapotára ne derülhessen fény. Ezek miatt a követelmények miatt a programideológia – annak ellenére, hogy egy egész programideológiai apparátus áll a háta mögött¹³⁾ – megtörik és érvrendszere belesimul egy állapotideológiai értékrendszerbe. A jövő ígéret átvételre kerül, de csak amennyiben a fennálló viszonyok ebbe a jövő képbe/ígéretbe felelhetnek és igazolhatóak.

Az ideológiai érvrendszer többi eleme a fennálló struktúra védelmének feladatát látja el. A programideológia egyes részei egybeötvöződtek az állapot ideológiával, megsokszorozva az elérhető ideológiai hatást. Az ideológiák egybefonódását segíti elő több tényező. Így könnyebbé válik a bürokratikus igényeknek megfelelő integráció, az új hívek szerzésének nagyobb esélye lesz, valamint a politikai döntések legitimitása automatikusan, az adott érvrendszer felidézésével létrejön. Mindezek a programideológia használatának előnyei.

A legfontosabbak azonban az állapot ideológiának azon érvei, melyek „az adott társadalmi-politikai szituáció intézményes rendszerét emelik ideológiai rangra azzal, hogy oly módon írják le, magyarázzák, elemzik, hogy a leírás és a magyarázat az illető állapot és intézményei igazolását, jogosultságát sugalmazza”.¹⁴⁾

Amíg tehát az ötvenes évek ideológiai rendszerének publikus, vagy naponta terjesztett részében a programideológiai konstrukciók dominálnak, addig az ideológia büntetőjogi formájában ugyanaz a szókészlet, nyelvi jelrendszer, más szerkezeti elrendezésben a fennálló állapotok védelmét látta el, hűen a társadalmi intézményeket létrehozó bürokrácia igényéhez.

Az ideológia tudásszerkezetének elemzését az ábrázolt valóság bemutatásának elvégzése után – melyre az ítéletek szövegeinek közlése adott alkalmat-megvizsgáljuk, milyen problémarendszer (konfliktusrendszer) bontakozik ki ebből a világtépből, ez mennyire mutatja be, mennyire reprezentálja a valóságban objektíven fennálló problémahalmazt. Esetünkben az utóbbi „halmaz” társadalomstatistikai módszerekkel körülírható, sőt feltárható és bemutathatóak azok az élethelyzetek is, melyekben az elítéltek repressziót kiváltó konfliktusai formálódtak.

A szövegek szerint a legnagyobb probléma az *ellenség támadása, kártevése*. Az intézmények léte adott, fennállásuk jogossága még kérdéses sem lehet. A valóság egy sokoldalúan szabdaltnál frontterület, melyen harc – védekezés – folyik. A meglevő intézményeket támadják, létüket a meg nem nevezett fenyegető erők minden percben megkérdőjelezzik. E fenyegetések a terv teljesítésének elmaradásában, a jövő veszélyeztetésében jelennek meg.

A társadalom problémarendszerei tehát egy *militáns logikában* rendeződnek el.

Az elítéltek jellemvonásai szintén ebben a logikai rendszerben rögzítődnek. (Nem állnak helyt azon az őrhelyen, ahova őket állították.)

Az elítéltek legfőbb problémája – az ítéletek szövegei szerint – a munkafeladatokhoz, a kitűzött állami célokhoz való negatív viszonyulás, ezek el nem fogadása, vagy a nem tudatos – belátáson alapuló – azonosulás. Másképpen fogalmazva, a fennálló intézményrendszerhez való *adaptáció hiánya*. Ebben az értelemben az ideológiai érvelés *telítetlátotot* ér el. Itt azonban meg is áll, az adaptáció okainak, feltételeinek bemutatását nem a valóságos léthelyzetnek megfelelően végzi el. Öntudatlanság, elmaradottság, egyszerűval pszichikai fogyatékoság, holott az elítéltek családi körülményei, egészségi helyzete, a megélhetés szorítása a tanúsított magatartások fő formáló ereje.

Az ideológia által teremtett problémavilág messze esik a valóságos konfliktusoktól.

Az elítéltek az ideológiai szövegekben valóságos problémáikra nem kaptak választ, de nem is ismertek magukra. Az elmondottak – úgy gondolják – az ötvenes évek ideológiai szerkezetének egészére állnak. Előttünk áll egy sajátos, a kommunikáció hiányára kiélezett szituáció, melynek fő jellegzetessége bizonyos társadalmi csoportok valóságos helyzetének, problémáinak *elhallgatása*. S mivel a tudatos – nyelvi-konstrukciók a társadalmi öndefiníciók vezérlő erői így elmondhatjuk, bizonyos csoportoknak az önmegismerés, a saját léthelyzet kihordása nem volt lehetséges. E társadalmi csoportoknak a léthelyzetük tudatosításáért is meg kellett (volna) küzdeni.¹⁵⁾

A következőkben részletesebben bemutatjuk az elmaradt küzdelem kommunikációs gátjait, akadályait. Most elsősorban az ideológiai helyzettudatosítás *értékproblémájára* hívjuk fel a figyelmet. Arra, hogy az adott és fennálló intézményrendszer etikai-morális felsőbbrendűségének tana eleve kizárta annak lehetőségét, hogy ezen az ideológiai körön kívül tétessenek fel kérdések és szülessenek meg válaszok. Az adott intézményrendszert leíró fogalmak értékhierarchiája és értéktartalma *értéktelenné* degradálta azokat a problématudatosítási kísérleteket, melyek e fogalmi rendszer kikapcsolásával születtek (volna) meg. Csak a hatvanas években – a revizionizmus billogának terhei után – a valóság egyre keményebb kihívásainak hatására lazult fel a problématudatosításokat megbéklyózó fogalmi-ideológiai abroncs. E tendenciák kiváló illusztrálására említjük Lukács György filozófiai életútját, illetve a munkásságát értékelő ideológiai törekvéseket.

Az ötvenes évek ideológiai mechanizmusában nemcsak a marxizmuson kívüli problémafeltételek jogosságának tagadásáról van szó, hanem a marxizmuson belüli alternatívák tagadásáról is.

Az elítéltek alternatívája – a szövegek szerint – vagy az adaptáció vagy a deviancia. Az adaptáció a „becsületes többség” álláspontja és mintája.

A létben jelentkező alternatívák, döntési szituációk beszűkítése ismét nem fedi az elítéltek által követett és kidolgozott alternatívák lehetséges gazdaságát. Az igazi döntés továbbá nem az adaptáció és deviancia között húzódott, hanem annak a kérdésnek eldöntésében, hogy az ipari munkába állás, avagy a nem-ipari munka vállalása legyen-e a követendő életstratégia és életvezetés centrumában. Ennek csak része – nem lebecsülendő és más szemszögből értelmesen is tárgyalható része – az adaptáció problémája. Az adaptációra kiélezni a kérdést annyit jelent, mint az életstílus centruma körül szerveződő igazi döntéssorozat jelentőségét elmosni, lebecsülni a mindennapi élet

életformaváltásából adódó nehézségeit. Az infrastruktúra e korban majdnem teljes hiánya, a gyereknevelés és gyerekelhelyezés lehetőségeinek kritikán aluli állapota, a romló életszínvonal miatt keletkező- és egyre nyomasztóbb- megélhetési gondok semmivé, lényegtelené, „szóra sem érdemes” problémákká minősültek.

A fennálló intézményrendszer, az adott állapotok védelme a status quo biztosítása nem tűrte a szociálpolitikai intézmények hiányára történő utalásokat, a közlekedés katasztrófális állapotára, a szociális szolgáltatások működésére vonatkozó probléma tudatosításokat.

Mindezek miatt a valóságos problémavilág *kicsúszott* az ideológiailag értelmezett és tételezett problémahelyzetekből, előállt az a szituáció, amelyet C. Mueller a politikai kommunikációs tér kiüresedési folyamatának jelölt meg.

A hétköznapi problémahelyzetek emberi — érzelmi — szituációja és az ideológia által közvetített problémalátás között olyan törés keletkezett, mely mind a mai napig nem forrt össze. A helyzetet jellemző kommunikációs és értékelméleti aspektusokra az elitéltekkel készült interjúk elemzésekor érdemes lesz visszatérni.

A problémahelyzetek inadekvát reprezentációja alapján úgy gondoljuk jogos az általunk elemzett ideológiai rendszer „hamisságáról” beszélni. Természetesen ezt a hamisságot is a mannheimi értelemben fogalmazhatjuk csak meg.

„Hamis egy elméleti tudat, ha a „világi élet” *orientációiban* olyan kategóriákban gondolkodik, melyekhez *igazodva az adott létfokon egyáltalán nem lehet tájékozódni*”.¹⁶⁾

E „hamisságot” támasztja alá az ideológiai szövegek olyan szempontból történő elemzése, mely a társadalmi identitás, a társadalom csoportjainak ábrázolása iránt érdeklődik.

Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi csoportok vannak az ideológia által ábrázolt valóságban, választ adott az ítéletek ideológiai szövegeinek szélesebb körű ismeretése. Megállapítható, hogy e csoportok léte az ideológiai értéktételezésből következett, s nem a társadalom saját — létező — csoportjai szerepeltek az ideológiai szövegek társadalomképének tengelyében. A vonatkozási csoportok fiktív normákat hordoztak, az ideológiai tételezettségnek megfelelően. A valóságos rétegződést a valóságos struktúra leírását az ideológiai szövegek társadalomképe nélkülözte, mondhatjuk azt is, megszületett egy sajátosan felfogott réteg és osztálynélküli társadalom. Az osztályok csak az öntudatos-öntudatlan dichotómiában jelentek meg, s a munkásosztály mellett szó sem esett más társadalmi osztályról. (A kétlaki mint csoport, ugyancsak ideológiai újszülött, de a valóságos léthelyzetet ugyanilyen módon kifordító elnevezés a kispolgár is. E kettő réteg ellenség, nem része a társadalom valóságos viszonyainak.) Erre utal a dolgozó szó általános és túlsúlyos használata, amely elmos minden társadalmi — nemcsak kifejezésbeli — különbséget.

A pozitív minta — melynek teljes kifejtését az ítéletek szövegei nem tartalmazzák, de a kor teljes ideológiai rendszere igen — az öntudatos társadalmi csoportok jellemzése, a munkásmozgalmi hagyományok értékvilágában alapozódik meg. Az öntudatos munkásosztály jellemzője a forradalmiság, a fegyelmezettség, a következetesség, vagyis azok a tulajdonságok, melyek a két világháború magyar társadalmában is csak egy szűk körben érvényesültek.

Az osztálytudatos, öntudatos munkás alakja a nagyüzemi-gépi termelési közegben fogant, s nemcsak a forradalmi öntudatot, hanem a gépipari nagyüzemek munkarendjét is közvetítette, normaként tálalva a más társadalmi közegből származó, más körülmények között dolgozó munkáscsoportoknak.¹⁷⁾

A valóságos társadalmi csoportok struktúráképből történő kiiktatása és az adaptáció tengelye mentén előállított új csoportrendszer végső soron a társadalomszervező bürokrácia világlátásának felelt meg. A ténylegesen létező csoportok létének tagadása a ténylegesen létező érdekek kiiktatását támasztotta alá, s a társadalmi intézményekhez való viszony (elutasítás-elfogadás) szerinti társadalmi csoportleírás pedig a bürokrácia által előírt normák elfogadásának vagy elutasításának struktúráképző fontosságát fogalmazta meg. A bürokratikus világkép ugyanis a saját normáihoz való viszony alapján látja a társadalom felépítését, s ez a látásmód csapódott le az ítéletek szövegeiben is.

Az ítéletek ideológiájának társadalmi struktúra ábrázolása alapján nehéz az elitéteknek eldöntenie ezt a kérdést, tulajdonképpen hova és kihez tartozik. Valóságos viszonyaik miképpen problémáik is – nem fejeződnek ki, s nem bukkannak felszínre az ideológiai értékrend alól. A társadalom valóságos tagolódását ideológiai tudás nélkül, társadalmi helyzetükhöz fűződő „adekvát” magyarázatok nélkül „kénytelenek” társadalmi kapcsolataik rendszerébe beilleszkedni. A bürokrácia által kreált társadalmi csoportokat nem tekintik valóságos csoportjaiknak – nem is tekinthetik, mert ezek csak a „megnevezésekben” léteznek – így csak a társadalmiság csoportnélküli élményeiről, individualitásuk szilárd és biztos hitéről tehetnek tanúbizonyságot. Az identitásproblémák – melyeknek kiváló elemzését nyújtja Pataki Ferenc¹⁸⁾ – törésvonalai itt, e korban kezdődnek (folytatódnak?), nem utolsó sorban az általunk is elemzett ideológiai struktúra működésének következményeként. Ez az ideológiai értelmezés ugyanis a társadalmi helyzetdefiníciók kísérletének lehetetlenségét, a „ki vagyok én” kérdés megválaszolásának reménytelenségét, egy inkonzisztens, önmagával ellentmondásban levő értékvilágot, a társadalmi helyzet tudásának zűrzavarát alakította ki.

A problémák különösen akkor válnak kardinálissá – és az ötvenes éveket ilyennek ítéljük –, akkor új társadalmi szerveződések, erővonalak, új struktúra és új rétegek jönnek létre, azaz teljes egészében új szituáció keletkezik. Az új szituációk sorozatát a régi társadalmi tapasztalatok alapján nem lehet magyarázni, vagy csak részleges érvényességgel (pl. „Az úr mindig úr” – helyzetmagyarázat igaznak tűnhet, de más az úr neve). Az új helyzet a régi társadalomhoz tartozó tudáselemek révén nem fogalmazható meg.

Az új helyzet magyarázatának ígéretét hordozza az általunk vázolt és elemzett ideológiai struktúra. E struktúra a helyzetsorozatot bizonyára értelmezni tudja, ideig-óráig (ez persze több évtizedes is lehet) a cselekvések orientációját is elláthatja, de érvényes tudásként nem működik.

Az öndefiníció lényeges vonatkoztatási pontja lehetett – ítéleteink esetében – a „becsületes” többséghez való tartozás tudata, amely azonban az *individualizáció* előkészítője és fenntartója lett. Mert a Másik – ha hibázik a munkájában, ha késik, ha pontatlan – valóban nem tartozik a becsületes többséghez, míg Én minden esetben oda tartozom, mert csak nem lehetek becsústen? Késésem, mulasztásom csak átmeneti zavar, de nem identifikációm sorsát befolyásoló tényező. Nem tartozhatom a devián-

sok közé, e kognitív disszonanciát még a bűnözők sem oldják meg a negatív azonosulási értéket tudatba emelésével. A vizsgált ideológiai rendszerben azonban csak *negatív* értéktartományú identifikálási pontok vannak. Az elítéltnak egy ilyen negatív beállítottságú csoporttal kellett volna azonosságát kiépíteni és fenntartani, ezzel is aláhúzva és hangsúlyozva érdekérvényesítő tevékenységük (tettük bűnös, „nem becsületes”) jellegét. Viszont a többség sem volt alkalmas vonatkoztatási csoport, mert anonim. Így a „vagyok aki vagyok” tudata alapján jöttek létre a öndefiníciók és önértékelések keretei. Ezt a kijelentést az interjúk tapasztalatai alapján csak megerősíteni tudjuk.

A társadalmi struktúra pozitív és valóságos értékeket hordozó csoportjainak likvidálása az elítéltek bűnös – deviáns viselkedését hivatott alátámasztani.

Korábban említettük, az elítéltek „köztes” helyzetének ideológiai tükre a szövegekben megtalálható. Valóban így van ez, mivel az elítéltek társadalmi csoportja sehova sem volt beilleszthető, az ideológiai világkép egyik csoportalakzata sem volt alkalmas helyzetük leírására.

Nem tartoznak a „becsületes” többség csoportjához, hiszen nyilvánosan megbélyegezték őket, de ők maguk sem sorolhatták magukat egyik megnevezett csoportba sem. Annál inkább, sem mivel a megnevezett csoportokról nem lehetett valóságos *létélményeket* szerezni.

Igy jött létre a *szolidaritás* és *kollektivitás* értékeinek – a bürokratikus célok középpontjában álló – kiiktatása, eliminálása. A tényleges társadalmi tapasztalatok tényleges feldolgozása az individualizáció értékvilágának keretei között ment végbe anélkül, hogy a társadalomban való létezés *reflexív tudatát* kialakította volna. De anélkül is, hogy a *társadalomban* szerveződő tényleges együttműködés során felvetődő kérdésekre *választ* adott volna. E gondolkodási mechanizmusra, mint társadalmi helyzetértelmezésekre ráépíthető minden olyan társadalmi cselekvési program, amely a társadalmi csoportokban szerveződő autonómia értékrendszerét ki kívánja iktatni, illetve, amelynek a kollektív értékrendszerek alapján kialakuló motivációs mechanizmusok csak akadályok, leküzdendő gátak és nem a társadalmi partnerséget előmozdító szerveződési normák. Így az ötvenes évek bürokratikus és adminisztratív munkaerőgazdálkodási különösebb értékváltás nélkül minősíthette azokat a dolgozókat már 1953-ban fegyelmezetleneknek, akik nem akartak a vállalattól elmenni, azaz a korábbi, adaptációra orientált cselekvésüket kívánták volna fenntartani. A bürokrácia az individuálisan tagolt társadalommal tud igazából együttműködni a szónak abban az értelmében, hogy az individuálisan tagolt társadalom nem „beszél vissza” azaz ellenállása, ellenkezése könnyen leküzdhető.

A szövegek világlátása az azonosságtudatot a nemzeti közösség vonatkozásában sem teremtették meg. Egyfelől, a magyar jelző pl. alacsony gyakorisággal szerepel, másfelől a magyar jelző az államot illette meg. De a nép, a nemzet kategória is az intézmények glorifikálására szolgált, mivel a népi állam, nemzeti terv kifejezésekkel összefüggésben szerepelt. A szövegekben szereplő ideológiát elemezve, nem hagyhatjuk megválaszolatlanul azt a kérdést sem, hogy ezek milyen értékrendet, s a munka milyen társadalmi-szociális értelmezését képviselték és közvetítették.

A szövegek a munka világáról, a munkában követendő magatartásról kimondják, hogy a munkafeladatok mindenkori feltétlen végrehajtása (a megfelelő és elegendő bér mellett ez szükségszerűen egyszerű feladat) a bérezési, juttatási, azaz a társadalmilag

megtermelt többletérték elosztása fölötti kérdések kikapcsolása (a dolgozó minden többlettermékét megkapja), az engedelmesség (mindenkinek ott kell dolgoznia, ahova állították) az alapvető követelmények.

A munka szociális tartalom nélküli, feladatorientált *individuális és nem kollektív folyamat*.

A munkára vonatkozó értékrendet kiegészítő mondanivaló szerint a munkába befektetett erőfeszítés, beruházott tudás és érték nem számít, nem érdekes, sőt a társadalmi-szociális helyzetből fakadó problémavilág alacsonyabbrendű, a hatékony munkavégzés akadályja (emiatt ítélik el a dolgozókat).

Olyan értékrendszer, értékvilág alapaxiómái ezek, amelyek eredetét egyfelől a magyar társadalom történetileg kialakult értékvilágában, másfelől a modern ipari munka értékeinek előzményeiben kell keresnünk.

A munka mint öncél, az erőfeszítések, szociális értékek alacsonyabb rendűsége, a magyar paraszti múlt önkizsákmányoló, önnyomorgató munkastruktúrájában gyökeredzenek.¹⁹⁾ A munkába fektetett emberi tőke lebecsülése a tradicionális magyar társadalom értékrendjéből fakad. Az ideológiai értékvilág ezeket a tradicionális magatartási normákat emeli a pozitív minták alapjává. Ahogy a társadalmi megítélés azt becsüli igazán, „aki a munkában megállja a helyét, aki erős, ügyes munkabíró”, úgy az ideológiai értékrend is azt becsüli igazán, aki a munkafeladatokat zokszó nélkül végrehajtja, azt tekinti embernek, aki a munkában és *csakis a munkában* teljesít.

Az elítéltek a munkakultúra, a munkaértékrend világában nem eszerint cselekednek. Tényleges magatartásukat, viselkedésüket ez az ideológiai értékrend lebecsüli (hiszen szociális konfliktusaik, családi helyzetük, bérproblémaik, munkafeltételekhez való viszonyukat tematizálják a maguk módján), társadalmi teljesítményeiket alacsonyabbrendűnek tartja.

Pedig az elítéltek a tradicionális értékek vezérlete alatt is cselekedtek. A földművelésének kényszere, a minden munka elvállalásának stratégiája, ugyanebből az értékvilágból fakadt.²⁰⁾

A földművelés azonban az ipari munka világába oltott tradicionális munkaértékrendnek nem felel meg. A kétlakiság elítélése, a mezőgazdasági munka értéktelenné nyilvánítása az iparral szemben működő mezőgazdasági tevékenységet nemcsak az értékek síkján, hanem a valóságban is társadalomellenesnek minősítette. A tradicionális magyar társadalomból származó munkaértékrendre alapozott ideológia a modern ipari fejlődést megelőző társadalom – a XIX. század kapitalizmusa – munkaértékrendjének számos elemét is átvette.²¹⁾

Az ipari értékrendek változó világának elemzése szerint a tradicionális ipari munka értékvilágának alapja a szorgalom, a fegyelem, a kitartás, a különmunkára való állandó készenlét.²²⁾

Az értékrendszer társadalmi érvényesítésének stratégiája szempontjából elegendőnek tűnt ezeknek az értékeknek *hierarchikus rangsorát* kialakítani, az értékekből levezetett normákat *mindenek felett állónak* tartani, e hierarchiát az egyéni magatartásokba *lehívni*, esetleg valamely társadalmi intézmény révén – vallás, ideológia – *alátámasztani*.

A személyes beidegződés és elfogadás alapján elért gazdasági eredmény, a gazdaság síkján legitimálta az értékeket, de a társadalmi intézményekben szerveződő sikeres maga-

tartások is hozzájárultak az értékek legitimitásához. Az életcélok egészét a „tradicionális ipari etika” – uralta. A szociális-egzisztenciális biztonság csak ezen életcélok megvalósítása által vélték elérhetőek. A saját tevékenység, a hosszú, munkában töltött évek, az egyéni szorgalom, a siker felhalmozó erejei. Ezen értékrend szerint az individuális tevékenységnek – erőfeszítésnek – *nincsen alternatívája*.

A modern – XX. századi jóléti társadalmak – munka-etikája és munkafelfogása az előbb ismertetettektől *gyökeresen* eltér.

A modern társadalmak olyan „kognitív kompetenciákat” követelnek meg, melyeknek *vonatkozása nem a gazdaság, hanem a kollektív javak rangsora*.

A szociális biztonság, a kreativitás, az egyenlőség, azok az értékek, melyek a középpontba kerülnek. Nem az individuális, kemény munkával elérhető javak, hanem a kollektív kooperáción alapuló társadalmi együttműködés értékei válnak a munkatevékenység alapértékeivé. A szabadidő struktúrája, a fogyasztás, képzés iránti szükséglet felbontja a munkarend etikájának tradicionális értelmezését. A munkaerő minőségének új követelményei és az új követelmények normarendszerei polarizálják a munkán belül alakuló és változó csoportok norma és értékvilágát is.²³⁾

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az általunk elemzett ideológiai szövegek a kollektív értékrendekre történő utalásokat tartalmazzák. A szociális biztonság, a szociális jólét – melyekre az utalás történik – azonban az adott intézményrendszer sajátossága, szerepe, és tulajdona. A kollektív értékek hódolója ezáltal az intézményrendszer lesz, az emberi együttműködés és az ebből fakadó kollektív értékrend az intézményes szférát fonja be. Ezek a „nem szerves” közösségek – a bürokrácia céljainak megfelelően – a kollektivitás révén a haladás és fejlődés letéteményesévé változnak át.

Megállapíthatjuk, ideológiánk a tradicionális ipari munkaértékrendet mondja vissza. Mind a személyes értékek listája, mind a normarendszerek tartalma, megfelel a modern társadalmak előtt szerveződő és működő ipar alapértékeinek.

E tény azért is jelentős, mivel tudjuk, hogy a munkán belüli értékek köre egy életmódmodell szerveződik, mind az ideológiai felhívásokban, mind a tényleges életfolyamatokban.

Az elemzett ideológia egy olyan életmód vezetésére, kialakítására hív fel, melyben munka, a munka világának követelményei maguk alá gyűrik az emberi létminőség kifejeződésének összes többi területét. Az elítélések éppen ennek a primátusnak megsértéséből származtak, hiszen a vádlottak/elítéltek magatartásukkal a munkafeladatokkal szemben jelentkező egzisztenciális követelményeknek adtak elsőbbséget.

E hierarchikus normavilágból csak a kollektív értékek köré csoportosuló etika szakadhat el. E kollektív etika pedig napjainkig sem kapott zöld utat.

Az ideológiai szövegek elemzését a szövegek kommunikációs stratégiájának bemutatásával zárjuk.

Minden kijelentés ítélet. A kijelentésekről elmondható, hogy alapjában véve emocionális töltésűek.

Ennek ellenére az *objektív tényítéletek logikai formájában jelennek meg*. Így az ítéletek a jövőben szerveződő észlelés és tapasztalás *alapjaivá* válhatnak, tényeket *rögzítenek*, olyan látszatot keltve, mintha a mondanivaló – a logikai szerkezet és tartalma – a valóságra vonatkozna.²⁴⁾ Közben nem történik más, mint az adottságok felmagasztalása.

Az ítéletek ideológiai rendszere tartalmazza azokat a magyarázó elveket, érveket is, melyek ugyan nem jelennek meg minden egyes alkalommal a konkrét nyelvhasználatban, de az ideológiai rendszerben a kijelentések e magyarázatokkal *együtt kerülnek definiálásra*. A terv és az állam feltételezi a hatalom minőségre vonatkozó állításokat, még akkor is, ha ezek nem az elítéltek ellen hozott ideológián belül, hanem az ideológiai rendszer más részeiben (kvázi tudományos rész) kerülnek kifejtésre.

Mindezek miatt az egyes állítások megtanulása, tudása, sokkal többet hordoz, mint a kijelentések önmagába vett tartalmának tudását, mert tartalmazza a kijelentések, állítások *mögött* álló logikai és ideológiai rendszer megtanulását, elsajátítását.

Ha a kijelentések önmagukban nem is, a szavak jelzői feltétlenül felidéznek ezt a hátteret. Az ítéletek szövegeinek jelzői, szinte egy az egyben megismétlései a sajtó, propaganda, politikai beszédek útján terjesztett jelzőknek. A terv csak *hatalmas* lehet és részletekig *átgondolt*. Az állam *népi*, a jövő *boldog*. A nyelvi szerkezetek jelzői alkotják azokat a *hidakat*, melyeken keresztül az ideológiai részrendszerek átérnek egymásba.

Az ítéletek szövegeiben tárgyiasuló kommunikációs rendszert tulajdonságai alapján egy szűk, nyelvi választékot nem tartalmazó, redukált jelrendszernek tekintjük. Kis entropiájú, információ szegény. Kódrendszerének, szemantikai készletének minősége a B. Bernstein által „korlátozott” kód, vagy partikuláris kódrendszer tulajdonságait idézi fel. Az a csoport, amely e kódrendszer mögött áll, a társadalomszervező bürokrácia, a hivatali nyelvhasználat megteremtője és kidolgozója, terjesztője és fenntartója. Mert a szövegek nyelvi rendszereiben a hivatal nyelve, a hivatal sablonjai, szóhasználatai, fordulatai uralkodnak. Ezek a szemléletmódok és társadalomkép elemzések nélkül is elárulják, kik és miért teremtették meg e szegényes és néhány nyelvi sablonra redukált nyelvet.

Amikor a kommunikációs jelrendszerekről, kommunikációs kódokról szót ejtünk, vizsgálnunk kell annak a nyelvi univerzumnak sajátosságát is, melyre a kódok, fogalmak és értékek, mint a közlés eszközei és hordozói, mint problémamegoldási javaslatok vonatkoznak. Ezen belül alapvető kérdés annak eldöntése, vajon a nyelvi univerzum az együttműködés jelrendszerét hordozza-e, avagy a társadalmi konfliktusok végigharcolásának, kiélezésének kódjait. Pusztán a szókészletet nézve, a nyelvi közeg *heterogén* képet mutat. Számos jel és szó – elvileg – a konszenzus a megegyezés kifejezése is lehet. Azonban a szóhasználat logikájába ágyazva e szavak és jelek is a *konfliktusok* jelöléseivé lesznek, használatuk sablonjai eredeti jelentésüket háttérbe szorítja.

A kijelentések vizsgálatából egyértelmű, hogy az integráló nyelvi készlet egy militarista katonai szóhasználat fogalmi rendszere. Már a meghatározások típusai is, melyeknek alapja az ellenségre való utalás, elárulják, hogy a mélyben egy katonai világnép rejtőzik. Az ellenségkép, a fenyegetettség megfogalmazásai, az integráció lehetséges típusainak kifejtése az átvett és túlsúlyba került katonai nyelvhasználatról tanúskodnak.

Megállapíthatjuk, nem alakult ki egy olyan nyelv-integrációs keret, mely az ellentéteken túlmenve, ezeket feloldva, az együttműködést és az egyetértést, illetve ezek nyelvi értékrendjét állította volna a nyelvhasználat tengelyébe. Ezért nem a problémák közös erőfeszítésén alapuló megoldása, hanem az egyik csoport – az ellenség – problémáinak *lesoprése* volt a *kommunikáció célja*.

A lesöprés egyik eszköze a problémák létének tudomásul nem vétele, ezek valóságának tagadása. Esetünkben azonban olyan „megértésorientált” cselekvési kommunikációt hordozó nyelvi eszközrendszer hiányáról van szó,²⁶⁾ amely a cselekvők érdekirányultságának kölcsönös feloldását jelentené. Ebben a kultúrában – írja Habermas – a cselekvők motivációrendszereiket nemcsak a saját oldalukon jelentkező célorientált cselekvésekre vezetik vissza, hanem képesek e motivációkat az egyetértés és konszenzus közös integrációs területére vetíteni. Így minden cselekvési szituáció nyelvi szituáció is, a kommunikációs szerepek a nyelvi szituációban nyernek *értelmezést*. Az Én és a Másik összefüggés a nyelvi-kommunikációs szituációban interszubjektív összefüggésként szemlélhető, ebben az összefüggésben az egyik cselekvő a másikat a megértésorientált kommunikációs kultúrán *keresztül* szemléli és értelmezi. Az élményvilág (valóság) olyan interszubjektív normákra alapozott jelentésrendszert teremtett, melynek el-sajátításával a kommunikációs résztvevők – a saját cselekvési szituációjukban – megértési igényüket fedezni tudják.²⁷⁾

Habermas ezt a következő szavakkal foglalja össze:

„A kölcsönös megértés minden folyamata a kulturálisan begyakorolt előzetes megértés háttere előtt megy végbe. A háttértudás, mint egész, problémamentes marad.

A tudáskészleteknek csak ezt a részét teszik próbára, amelyet az interakcióban résztvevők mindenkor értelmezésének számára felhasználnak és tematizálnak.

Amilyen mértékben a résztvevők maguk alkudják ki a helyzetmeghatározásokat, oly mértékben áll rendelkezésükre az életvilágnak ez a tematikus szelete minden új helyzetmeghatározás megvilágítása számára”²⁸⁾

A szövegekben a közös megértést és konszenzust szolgáló szóhasználat néhány eleme fordul elő. Társadalmunk, népünk, államunk, mondják a szövegek. Azonban a közös megegyezésre, megértésre orientált szókészlet tagjai felszívódtak az ellenség legyőzésére, a harc kiméretlen folytatására vonatkozó felszólítások logikai rendjébe, az ellenséget – a Másikat – (a nem egyetértőt) megsemmisíteni akaró nyelvi kultúrába.

Mindezek miatt a konszenzus látszatát viszik be a szövegek tartalmába. E szemlélet azt sugallja ugyanis, hogy a harc végigharcolása, az ellenség legyőzése a többségi egyetértés alapján megy végbe. A konszenzus az ellenség felszámolása körül jön létre.

A konszenzus egyéb „tényei” is szerepelnek a nyelvben. Így a boldog jövő, s eszköze a terv, olyan egyetértést teremtő érdekekként jelennek meg, melyeknek evidenciáját még ki sem kell mondani.

A terv ellen fellépőt a többség megvetése sújtja, mivel a többségi konszenzus ellen cselekedett. A többség boldogságának fényében a kisebbség csak elbukhat. A bukás elősegítése, a kisebbség megfegyelmezése, a többségi akaratot képviseli. Mivel államunk hozza tervünket, amelyet népünk elfogad, aki ezt támadja, bennünket támad.

Az egyetértésre irányuló megértő cselekvés kommunikációs eszközei és struktúrái helyett azok karikatúrája állt elő. Példája és szimbóluma annak, hogyan lehet egy homlokegyenest ellenkező kultúra értékrendjét beépíteni és felhasználni a politikai ideológiák hatékony működéséhez.

JEGYZETEK

- 1 **Habermas, J:** *Technik und Wissenschaft als „Ideologia“*. Frankfurt am Main. 1972.
- 2 A technika centrikus szociológia a marxizmuson belül Nyikolaj Buharin nevéhez fűződik. Buharin könyvének német címe: **Bucharin, N.:** *Theorie des historischen Materialismus*. Gemeinverständliches Lehrbuch der marxistischen Sociologie. Verlag der Kommunistische Internationale. Hamburg. 1922. Buharin mellett a sztálini gazdaságelméletet is meg kell említenünk. Sztálinnak különösen azokat az írásait, melyek a technikai fejlesztés fontosságáról szólnak. A Bucharini elmélet filozófiai kritikáját Antonio Gramsci végezte el, még a huszas években. **Gramsci, A:** *Filozófiai írások* Bp. 1970. Kossuth, 179. old-tól.
- 3 **Mannheim, K.:** *Ideológia és Utópia* Bp. é.n. 116. old.
- 4 Uo.
- 5 Uo. A chilisztikus felfogást szépen elemzi. Cs. **Kiss Lajos:** *Adalékok az ideológiai „észlelés” és jelentésadás természetéhez.* (A bolsevik programideológia legitimációs változásai. 1946–1953) MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet, 1984. Kézirat.
- 6 **Mannheim:** *Ideológia és Utópia* 118. o.
- 7 Uo.
- 8 **Mannheim:** *Das konservative Denken im:* Mannheim: Wissenssoziologie Soziologische Texte, Luchterhand. 1970. 420. old.
- 9 **Mannheim:** *Ideológia és Utópia.* id. mű, 30. old.
- 10 Uo. 64. old.
- 11 **Szabó M.:** *Programideológiák és állapotideológiák.* Világosság. 1978/2.
- 12 Uo.
- 13 Ezt mutatja ki Cs. **Kiss** az említett munkájában.
- 14 **Szabó** id. cikke 76. old.
- 15 **Mueller, C.:** *Politik und Kommunikation* List Taschenoucher der Wissenschaft, München 1975.
- 16 **Mannheim:** *Ideológia és Utópia* id. mű, 36. old.
- 17 **Huszár, T.:** *Gondolatok a munkaerkölcsről,* Bp. Magvető. 1982. **Losonczi, Á.:** *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben.* Bp. Gondolat, 1977. **Lackó M.:** *A magyar munkássz-tály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban (1867–1944)* In: Tanulmányok a munkássz-tályról, Bp. Kossuth, 1973.
- 18 **Pataki, F.:** *Az én és a társadalmi azonosságtudat,* Bp. Kossuth, 1982.
- 19 **Losonczi:** id. mű, 204. old.
- 20 Uo.
- 21 **Hinrichs, K.; Wicsenthal, H.:** *Arbeitswerte und Arbeitszeit* im Arbeitszeitpolitik, Hrg: Klaus Offe, Karl Hinrichs, Helmut Wiesenenthal Formen und Folgen einer Neuverteilung der Arbeitszeit. Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York 1983. 117. old.
- 22 Uo.
- 23 Uo. 119. old.
- 24 **Badura, B.:** *Sprachbarrieren.* Zur Soziologie der Kommunikation Stuttgart, 1973. 67. o.
- 25 **Bernstein, B.:** *Nyelvi szocializáció és oktathatóság* Im: Társadalom és nyelv. Bp. Gondolat. 1975.
- 26 **Habermas:** *Theorie des kommunikativen Handels;* Shurkampf Verlag, Frankfurt am Main, 1981. **Habermas:** *Moralbewusstsein und kommunikativen Handelsn.* Surkampf Taschenbuch Wissenschaft, 1983. Frankfurt am Main, magyarul: **Habermas:** *A kommunikativ cselekvés elmélete.* A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő külön kiadványa. ELTE kiadás, 1986. Bp.
- 27 **Habermas:** *Moralbewusstsein* . . . 146. old.
- 28 Magyar kiadás, 59. old.
- 29 Pl. a kollektivitás értékrendjének száműzése, lásd. **Hankiss, E.:** *Közösségek válsága és hiánya.* Bp. Magvető, 1982. Im: Diagnózisok.